

FEJEZET A 17. SZÁZADI POLGÁRI IRODALOM TÖRTÉNETÉBŐL

(Felvinczi György)

A reformáció történeti fejlődésében Magyarországon az antitrinitáriusok jutottak legmesszebbre a haladás útján. Hogy rövid néhány esztendő alatt Erdély nagy része¹ elfogadta az új vallást, s mindjárt kezdetben hatalmas területeket hódított meg Dél-Magyarországon és a Dunántúlon is,² a *sana ratio* diadala volt. A szabad vizsgálódás, racionalista gondolkodásmód, lelkiismereti szabadság eszméinek terjesztői között ott találjuk Európa legműveltebb és leghaladóbb gondolkodóit,³ Magyarország legjobb polgári erőit⁴. Dávid Ferenc eszméinek háttérében a tiszántúli parasztmegmozdulások, a mezővárosok jobbágypolgársága, a kolozsvári polgárok tömegei állanak.

A feudális magyar királyság török kézre került fővárosából és más gócaiból az Erdélybe húzódo iparos- és kereskedő-polgárság, az értelmiségiek gárdája magával hozta reneszánsz elemekben gazdag városi és művelődési hagyományait,⁵ és ez döntő hatást gyakorolt elsősorban Kolozsvár, de egész Erdély fejlődésére, mivel a reneszánsz életforma és a reformáció szövetése a 16. század második felében egy életerőtől duzzadó gazdasági, társadalmi és szellemi fellendüléshez vezetett. Az új fejedelmi udvarban, a kolozsvári patricius és iparospolgárság és részben a mezővárosok jobbágypolgárságának körében is az életnek új ritmusa lüktet, telítve társadalmi és vallási feszültségekkel. Ami a Tiszántúlon és Erdélyben ennek a kornak szellemi életében értékes és előre mutat, az az antitrinitáriusok mozgalmával kapcsolatos. Ez éppen úgy vonatkozik a dogmanélküli szabadelvű kereszténység kiformalódását szolgáló teológiai vitákra és írásokra, mint a szűkebb értelemben vett irodalmi művekre. *Balassi Menyhárt aruttatása* (1569) nemcsak a kor antifeudális törekvéseinek legkiemelkedőbb csúcsa, hanem műfaji és művészi szempontból is a kor legértékesebb alkotása. *A Debreceni Disputában* (1570) az önnön erejére ébredt nép szól bele az ország és a hit dolgába. *Heltai* élet- és írói pályája az antitrinitáriusok polgári, plebejusi és ugyanakkor nemzeti erőinek legszebb kivirágzása.

Szerte Erdélyben az antitrinitáriusok alsó- és középfokú iskolái szolgálják a széles tömegek kiművelését, de unitárius gimnázium működik Pécsent is. Kolozsvár hatalmas lendülettel Erdélynek lélekszámban második legnagyobb városává emelkedik, a fejedelemség gazdasági központja lesz, ahol dúsgazdag kereskedő patriciusok, módos iparosok, serény mesteremberek 60 iparágban, kb. 30. céhben tömörülve tekintélyes helyet vereszenek ki

¹ „Kolozsvárról együtt Torda, Déés, Enyed, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Abrudbánya s több vármegyei és székelyhoni egyházak” (ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR: Unitária vallás története Erdélyben. Kolozsvár 1839. 62.)

² KANYARÓ FERENC: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891.

³ Blandrata György, Paruta Miklós, Paleolog Jakab, Sommer János, Sozzinus Faustus, Cristian Francken stb.

⁴ Dávid Ferenc, Basilius István, Heltai Gáspár, Karádi Pál, Enyedi György, Thoroczkai Máté stb.

⁵ JAKÓ ZSIGMOND: Az otthon művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánszkor művészetünk kutatásához.) Kelemen emlék. Kolozsvár 1957. 361—93.

Közép- és Délkelet-Európa városai között is.⁶ Midőn a fejedelem 1567-ben hét tanácsosával és az országrész nagyszámú főrendjével elfogadja az antitrinitáriusok okoskodását, ez a polgárság már egyöntetűen ott áll Dávidék háta mögött.

Kolozsvár nemcsak az unitarizmus fénykorában, hanem mindvégig az antitrinitárius mozgalom központja, annak „szíve, szemefénye, és fókusza”,⁷ melynek melegét érzi az egész unitáriusság, fényének halványulása pedig jelzi az egész közösség hanyatlását. Úgy hogy lényegében Kolozsvár gazdasági, politikai, társadalmi, művelődési és vallási viszonyainak alakulásán végig le lehet mérni a mozgalom erejét és helyzetét.

Az antitrinitáriusok felfelé törő lendülete nem volt hosszúéletű. János Zsigmondot a fejedelmi székben követő katolikus Báthori István a szabad vizsgálódás új eredményeiben olyan veszedelmet lát, hogy határozott lépésekre szánja rá magát. Úgy rendelkezik, hogy az antitrinitáriusok előzetes vizsgálat nélkül semmiféle vallási könyvet ki nem nyomtathatnak. Unitárius vetélytársának, a középnemesi származású Békés Gáspárnak leverése után a Kolozsvárhoz végrehajtott kivégzések és megcsonkítások (1575. aug. 8.) sorával akarja megfélemlíteni a tömegeket.

A nemesség egy része ott is hagyja Dávid Ferenc vallását, de a polgárság kitarthat mellett. Ekkor döntő csapásként elvesztik Dávid Ferencet. A szabad gondolat sajtó és szó útján való terjesztésének lehetetlenné tétele után, az innovatorok elleni küzdelem ürügyén megindul a dávidisták nyílt vagy burkolt formában folyó üldözése.

A hatalommal és az antitrinitáriusokra kényszerített hivatalos és kötelező confessióval szemben mégis sokan és nagy területen erős ellenállást fejtenek ki. A bánáti eklézsiák elszakadnak és külön superintendenst választanak maguknak,⁸ Bogáthi Fazekas Miklós Erdélyből Baranyába távozik és az ellenállás jegyében folytat irodalmi tevékenységet.⁹ Az ideológiai harc fegyvereitől megfosztott unitáriusok a rájuk nehezedő hatalmi nyomás ellenére tartják magukat, alkotásaik közt még ott vannak a korszak értékes termékei.¹⁰ A katolikus, jezsuitabarát rendelkezések ellenére a 16. és 17. század fordulóján az unitárius vallás Erdélyben még virágzó állapotban van. Egyházközségeinek a száma meghaladja a 425-öt¹¹, Kolozsvár fejlődő és gazdagodó polgárváros, szinte még egészében antitrinitárius. Patriciusus és céhpolgárainak soraiból fejedelmi táblabírák (Trauzner Lukács), kényes feladatokat megoldó diplomaták (Gellyén Boghner Imre, Göcs Pál), fejedelmi kancellárok (Jacobinus János), klasszikus műveltségű, törvényekben jártas és fejedelmi udvarokban forgott követek (Szegedy György) kerülnek ki.¹²

Rövid időre úgy tetszik, hogy beteljesedik az antitrinitáriusok vágya. Mikor Székely Mózes Kolozsvárt ostromolja, a nép és a tanács (százférfiak) magyar tagjai kikényszerítik, hogy a várost feladják az unitárius fejedelemnek. A városi és a környékbeli nép felszabadult haragja nyomban kiűzi a jezsuitákat. De az álmok valóra válása helyett Basta szörnyű rémuralma köszönt rájuk¹³. A véres bosszú, megtorlás elsősorban az unitáriusokat sújtja, számos

⁶ SAMUIL GOLDENBERG: Kolozsvár kereskedelme a 16. században. Kelemen emlék. Kolozsvár, 1957. 293—310.

⁷ GÁL KELEMEN: A kolozsvári unit. kollégium története. (H. n.) 1935. 4.

⁸ KANYARÓ I. M. 104.

⁹ KANYARÓ FERENC: Bogáthi zsoldtárai az árulók és üldözők ellen. KerMagv. 1902. 33. és kk. 148. és kk.

¹⁰ Kedvelt műfajuk az epika. Művelői: Bogáthi Fazekas, Sztárai Miklós, Vajdakamarási Lőrinc, Valkai András, Enyedi György stb. Legnépszerűbb és legszebb széphistóriák: Argirus, az Enyedi-féle Gismunda és Guisquardus.

¹¹ NAGY JÁNOS: Hidvégi Miko Ferenc életrajza, KerMagv. 1875. 34.

¹² JAKAB ELEK: Kolozsvár története, Kolozsvár 1888. II. 316, 574, 829.

¹³ A jezsuiták elűzését Basta vérfürdővel torolja meg. Sarcot vet ki Kolozsvárra, elveszi az unitáriusok templomait, iskoláit minden vagyonukkal együtt. A városban sokáig csak kat. istentiszteletet szabad tartani. JAKAB I. M. 385. és kk.

gócponjtuk teljesen elpusztul. Aki feladja vallását, életét menti, ellenkező esetben fejét veszti.¹⁴ Midőn Náprágy Demeter, erdélyi püspök jelentést készít a viszonyokról, szépítés nélkül mutat rá veszteségeikre, melyek oly nagyok, hogy a pillanatot alkalmasnak tartja végső felszámolásukra.¹⁵

Bár Bocskai nem szereti őket, visszaállítja jogaikat, és rövid fejedelemsége alatt újra erőre kapnak. Báthori Gábornak a református hitre való áttérése folytán azonban új oldalról éri őket veszedelem, és most már nemcsak átmenetileg, hanem tartósan és számukra végzetes következményekkel. A reformátusok erősödése folytatódik Bethlen alatt is. Törvénysértést Bethlen nem követ el, de szemben áll az antitrinitáriusokkal, és az innovátorok, a szombatosok ellen fejedelemsége alatt hozott rendelkezések őket is célozzák.¹⁶ Keserői Dajka püspök zsinati határozatokkal és 300 katonával megy a Székelyföldre, hogy a szombatosokat kikeresse és jobb meggyőződésre bírja.¹⁷ Alkalmazzák a templomok birtoklására vonatkozólag a többségi elvet, aminek következtében az unitáriusok sok hívet veszítenek a végeken.¹⁸ De a központi helyeken, így Kolozsvárott még tartják magukat.

Bethlen Gábor és kereskedelmet támogató gazdaságpolitikája megerősíti Erdély polgárságát, közte a kolozsvári unitárius híveket is. Országépítő, kultúra teremtő politikája nyomán irodalmi fellendülés indul. Bár ez erősen református jellegű¹⁹, az előző évek terméséhez képest nagyot emelkedik az unitárius eredetű nyomtatott könyvek száma. Jelentőségben azonban mind történeti, mind művészi értékben jóval alatta maradnak a 16. század második fele antitrinitárius termékei színvonalának. Sem a teológiai polémiaiban, sem a tudományos irodalomban, sem a korszak legnépszerűbb és legolvasottabb műfajában, a beszédgyűjteményekben, sem a Bethlen központosító kormányzatának szellemét tükröző politikai, államtudományi könyvtérésben nem találjuk az antitrinitáriusok szellemi alkotásait.

Mégis a Bethlen Gábor fejedelemségének idején fellendülő gazdasági helyzetből következőleg — amely bizonyos mértékben fennmaradt I. Rákóczi György ipar- és kereskedelem pártoló uralma alatt is — létrehoznak egy új irodalmi műfajt, a munka- és mesterségszótáraknak sajátosan polgári színezetű termékeit. A békés termelést, a szorgalmas iparos és egyéb műves emberek, bányászok, kohászok, kereskedők életének és munkájának ábrázolását egy unitárius papköltő, Szentmártoni Bodó János vezeti be irodalmunkba még Bethlen fejedelemsége idején.²⁰

¹⁴ Trauzner Lukács fejedelmi táblabíró a kat. vallásra való áttéréseért megmenekül. Tótházi Mihály királybírónak hitéhez való állhatatosságáért a fejét véteti. JAKAB, i. m. 388.

¹⁵ „Fracti iam sunt Torda et Dess, amplissima duo oppida duae arrianorum sedes, funditus incendio deletae sunt, et mea sententia, aut nova colonia instituenda aut profugi pertinacissimi arriani sub conditione recipiendi. „Erd. Orsz. Emlékek. Bp. 1875—1898. I—XXI. köt. V. 167.

¹⁶ „Én az ariánusokat fölötte igen gyűlölöm, és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömbestben őket üzném ki ez országból, de maradjon helyén fogadásom.” Eszterházy Miklós Bethlenhez küldött követének, Gál Péternek jelentéséből 1623 júniusából. Erd. Orsz. Eml. VIII. 143. Midőn az unitáriusok 1619-ben kinyomtatják Enyedí György: *Explicationes c. vitázó művének Thoroczkai Mátétól készült magyar fordítását* (RMK I. 494.) Bethlen Gábor ref. hittudósának, Milotai Nyilas Istvánnak *Speculum trinitatis c. fejelete* 1622-ben (RKM I. 521.) a fejedelem költségén jelenik meg.

¹⁷ GÁL i. m. 61.

¹⁸ A Ker. Magv. 19. század két utolsó évtizedének számai nagyon sok adatot közölnek az egyes unit. egyházközsegeknek a reformátusokkal folytatott ilyen vonatkozású harcairól, az áttérésekről, ill. térítésekről.

¹⁹ A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának irodalmáról áttekintést nyújt: BÁN IMRE: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 59—82.

²⁰ Az Vasrol való Enek, Kolozsvár 1636. (Írta 1625-ben!) Az malom es az acs mestersegnek Ditsiretiről való Enek. Lőcse 1647. (Írta 1644-ben.) Az Sonak Ditsiretiről való Magyar Rythmusok. Lőcse 1647. (Írta 1645-ben.)

A műfaj hatalmas népszerűsége tesz szert, végighúzódik az egész 17. századon, és átnyúlik a következőkre is.²¹ Benne a feudális viszonyok közt aránylag szerény helyet elfoglaló ipari, polgári rend s az ettől nem rendi, hanem osztályhelyzetében különböző iparoslegények, inasok élete, erkölcsé nyér kifejezést. Az ebbe a tárgykörbe tartozó alkotások „szakmai” ismereteken kívül polgári erényekre nevelnek, elősegítik az általános művelődést, magyar nyelvű olvasmányanyagot nyújtanak széles tömegeknek. Ezeknek a műveknek megvan ugyan a maguk jelentős művelődés- és irodalomtörténeti fontossága, de még sem képviselik azt a színvonalat, melyet a 16. század tipikus antitrinitárius termékei képviseltek.

A mesterségedicséreték műfajától eltekintve az unitárius szerzők tevékenysége az egyre erősödő református ortodoxiával szemben mind jobban és jobban az egyházi és az iskolai élet meglehetősen szűk körére korlátozódik. I. Rákóczi György fejedelem alatt az erdélyi irodalom még protestánsabb, még inkább egyházi ihletű lesz.²² Alatta tovább folytatódik az antitrinitáriusok tervszerű gyengítése²³. Erélyes rendszabályokkal, súlyos ítéletekkel folyik a szombatosok felszámolása, velük egy füst alatt az unitáriusok megtörése. Kapóra jön ehhez a száz és magyar antitrinitáriusok között támadt ellentét.

Szörös (Raw) Mátyás és Beke Dániel kibékülése a dézsi complanatióban (1638. júl. 7.) lényegében csak erőszak volt a lelkiismereti szabadság ellen. Mint hajdan Dávid Ferenc elítélésekor, most másodszor kell meghajolniuk a hatalom előtt, és elfogadniuk a sana ratióval ellentétes nézeteket. De míg a Dávid Ferenc bukását követő időkből egy lendületében lévő mozgalom megfékezéséről volt szó, európai látókörrel rendelkező, külföldi egyetemet végzett tehetséges tudós vezetők, művelt és iskolázott polgárság szenvedte el és heverte ki a rázúduló csapásokat, most már egy erejében megtört, lefelé hanyatló, számban állandóan fogyatkozó, nem is olyan művelt és igényes vezetőség és tömeg kénytelen tudomásul venni a teljes felszámolás elkerülése érdekében a hatalom akaratát.

Az antitrinitáriusoknak a dézsi complanatio szellemében át kellett dolgozniuk hittani könyveiket, egyházi rendtartásukat. A szabad vizsgálódás útja helyett visszafelé kellett lépniük. Olyasmit hirdettek, amiben nem hihettek, más volt személyes hitük, mint vallástételeik. A visszafejlődés nemcsak a hittani elvek tekintetében köszöntött be, hanem minden téren. Míg a 16. században, a katolikus Báthoriak alatt, a századforduló bizonytalan politikai helyzetében, majd Bocskai, sőt Bethlen fejedelemsége idején is a közügyekben, államigazgatásban, diplomáciai küldetésben számos unitáriust találunk, Rákóczi György alatt ezek száma már csekély.

Az országos helyzetet Kolozsvár példája mutatja. Az unitáriusok tekintélye és száma egyre fogy, a reformátusoké egyre nő. 1638-ban engedniök kell a nyomásnak, és megosztani velük a hatalmat a hivatalokban és a városi tanácsban. Egyelőre 1 : 4, de nem egészen húsz év múlva majd fele-fele arányban. II. Rákóczi György uralkodása vége felé pedig Kolozsvár túlnyomóan református színezetűvé vált.²⁴ Az a vezető szerep, amelyet Kolozsvár unitárius polgársága, patriciusok és céhpolgárok majdnem egy évszázadon át szinte kizárólag betöltöttek, véget ért. Ahogyan hamarosan véget ért az az anyagi jólét, magas műveltség és igényesség, amely a 16. század második, de még a 17. század első felében is jellemezte ezt a polgárságot.

Mintha a hatalom nyomása következtében védekezésükben elveszítették volna minden fogékonyágukat az új eszmék iránt. A kezdeményezésnek nyomait is alig találjuk náluk.

²¹ Művelői: Kolosi Török István, Oroszhegyi Mihály, Felvinczi György.

²² BÀN i. m. 79.

²³ A fejedelem kívánságára látnak napvilágot az antitrinitáriusokat támadó hazai és külföldi tudósok munkái, mint Alsted, Prodomus religionis triumphantis. Gyulafehérvár 1635. (RMK II. 494.) Bisterfield, De uno Deo. Leyda 1639. Geleji Katona István, Titkok titka. Gyulafehérvár 1645. (RMK I. 772.) Védekezésre a dézsi complanatio, az előzetes cenzura miatt semmi lehetőség nincs.

²⁴ GÁL i. m. I. 123.

A puritanizmus harcai nélkülük zajlanak. Míg kezdetben az erdélyi városi reformáció nagy részben unitárius mozgalom volt, most a puritanizmus teljesen református. Oka ennek a hatalom nyomásán kívül az a körülmény is, hogy a Rákócziak korában unitárius deákok egyre ritkábban kerülnek ki az országból. A század közepe tájától a plébánosok, de még a püspökök között is kevés a külföldet járt, egyetemet végzett ember. A tömeg meg inkább csak a régi művelődés maradványain rágódik. A hatalom állandó nyomása következtében szinte elnyomódik az a szellemi készség, amely az előző században oly szép virágokat hozott.

A dézsi complanatio szellemében napvilágot látott hittani irodalmukat a tartózkodó önvédelem jellemzi. Oktató és történeti költészetünkben kiemelkedő alkotást nem találunk. I. Rákóczi György idejében még sok termék lát napvilágot, II. Rákóczi György alatt azonban sajtójuk majdnem teljesen elnémul.²⁵

II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalkozása végzetes következményeket hozott egész Erdélyre. Ezzel kezdődött történetének legtragikusabb korszaka. Az országot óriási vér- és anyagveszteség éri. A szenvedésből bőven kivieszi részét Kolozsvár, az unitarizmus központja is. A várost két ízben is százezernél hatalmasabb török-tatár sereg ostromolja, égeti és dúlja, csak óriási sarc árán menekedik meg a teljes pusztulástól, Várad sorsától. A város minden vagyonát áruba bocsátja, zálogba adja, az egyházak minden készpénzét, kincsét kölcsön veszi, hogy a polgároktól össze nem szedhető hatalmas sarcot előteremtse. Természetesen nemcsak Kolozsvár megy tönkre a bekövetkezett gazdasági és politikai anarchiában, az évekig tartó háborúban, hanem egész Erdély, mégis ez szenved legtöbbet. Ezt szállják meg 1661-ben a Kemény János segítségére jött császári csapatok. Bent németek élik ki a lakosságot, kívül a török seregek pusztítanak. Mindez egy pestisjárvány után! A városban 400 ház áll lakó nélkül. Kérésükre, hogy a császár engedje meg nekik, hogy kiköltözzenek a városból, még csak választ sem kapnak. A német csapatok csak négy év múlva vonulnak ki, mikor ki nem fizetett zsoldjuk miatt fellázadnak parancsnokaik ellen és Apafihoz pártolnak.

Az évekig tartó ostromállapot után, a köz- és magánvagyon pusztulása, a kereskedelem és ipari termelés pangása közepette Kolozsvár ekkor elveszti hosszú évszázadokon át kialakult, önállóan fejlett erős polgári szervezetét. Várad eleste miatt végvári helyzetbe kerül, helyőrséget kell befogadnia és tartania, ugyanakkor bekebelezik a nemesi vármegyébe. Kolozsvár megnemesítése után (1665. máj. 1., a gyulafehérvári országgyűlés 24. tc.) a nemesi és polgári intézmények összeolvasztásából furcsa ötvözet jön létre, amely a városi és polgári fejlődés óriási visszaesését jelenti. A város polgársága minden áron szabadulni akar a végvári helyőrségtől, a nemesiségtől, vissza akarja szerezni régi jogait, függetlenségét. A Bánffy Györggyel, Teleki Mihállyal, Apor Istvánnal stb. vívott küzdelmek arra mutatnak, hogy a város szívesebben venné a Habsburg uralmat, mint a közvetlenül fenyegető veszélyt a nemesi oligarchák részéről. Inkább húz a császárhoz, mint a magyar nemességhez, mivel még mindig a központi hatalomtól várja a városi polgárság megerősítését.

Hiszen a város falain belül tartózkodó külső nemesek adót nem fizetnek, a város vigyázásában részt nem vesznek, házaik mentesek a katonai beszállásolástól. Rájuk a város intézkedési joga nem terjed ki, a vármegyénél perelnek. A kolozsvári polgárok a kapitánynak — aki egyúttal a vármegye főispánja — tartoznak engedelmességgel, nála vannak a város kulcsai. A bíró helyett, mivel Kolozsvár megnemesedett, a közigazgatás élén a nemes hadnagy áll, akit az esküdt polgárok helyett most ülnököknek (assessor) hívtak tisztségviselőkkel együtt Kolozsvár vármegye nemesi és Kolozsvár százférjai (ettől az időtől kezdve hívják őket centumporter névvel) együttes gyűlésen választanak meg. A helyőrség elszállásolásán kívül évi 14 000 Ft és sok más hozzájárulással kell a városnak a katonaság eltartásáról gondoskodnia.²⁶

²⁵ JAKAB i. m. II. 692.

²⁶ Uo. 754 és kk.

Mindezek súlyos teherként nehezednek Kolozsvár polgáira, és néhány évvel a háborús pusztítások, megsarcoltatások után anyagilag kimerítik őket. Megcsökkent anyagi jólétük, ennek velejárójaként süllyedt szellemi igényességük. Ezek a hanyatlás évei természetesen nemcsak az antitrinitáriusok számára. Midőn Tótfalusi Kis Miklós az előző korszak fellendülésének ügyét: a kultúra demokratizálódását és színvonalának emelését akarja tovább vinni, minden kísérlete hajótörést szenved. Erdély romlása, a féktelen anarchiában tomboló uralkodó osztály, az irigy és konzervatív református klérus, a gazdaságilag tönkrement polgárság érdeklődésének hiánya kudarcba fullasztja törekvéseit.

Az unitáriusok gócpontjában, a polgárság kebelében gazdasági, politikai, kulturális tekintetben így süllyedtek az antitrinitáriusok egyre lejjebb. Lényeges változást nem hozott Apafi fejedelemségének néhány nyugodtabb esztendeje sem. Uralkodása alatt a hatalom nyomása változatlanul nehezedik rájuk. Még a fejedelem felszólítására, a dézsi complanatio szellemében készült confessiót sem sikerül nékik kinyomtaniok.²⁷ Az Apafi fejedelemsége alatt Erdélyben megjelent számos munka között antitrinitáriust alig találunk.

1687-ben újra Erdély nyakán élösködnek a császári csapatok, és egy újabb, de minden eddiginél hosszabb ideig tartó, következményeiben súlyosabb válság köszönt az országra. Majdnem 100 év óta sikerült az erdélyieknek a katolikus egyház politikai és vallási nyomását kiküszöbölniök. Most a császári csapatokkal rájuk zúdul a rekatolizálás, unitáriusokra, ortodox reformáltakra egyaránt.

Sem ez a körülmény, sem a Thököly, majd a Rákóczi mozgalmával kapcsolatos fejlemények nem kedveztek Erdélyben a fellendülésnek.

*

A hanyatló unitarizmus ez utóbbi szakaszának szemtanúja és költője Felvinczi György. Élete kb. 1650-től húzódik 1713-ig.²⁸ Nem éri tehát meg az unitáriusok teljes lenyomását (1716), de látja és közvetve ki is fejezi az anyagilag tönkrement, politikai, gazdasági hatalmából kiesett, szellemileg gúzsba kötött, igénytelenségbe süllyedt polgárság (elsősorban kolozsvári!) világát, érdeklődését, szellemi szintjét. Maga mint a műveiben képviselt kör, az évtizedeken át kijegecesedett, de művelődési anyagában már elavult unitárius iskolák oktatásán esett át. Közepes színvonalú latinos műveltséget szerzett, teológiai ismeretekkel, némi tájékozódottsággal a jogi és más világi tudományokban, mint ahogy a kor tanultabb iparosai, kereskedői, városi kisemberei, deákjai, prokurátorai.

Tanulmányait Tordán kezdte. Torda Kolozsvár mellett régtől fogva az unitarizmus központja volt. A 16. század végétől jelesen virágzó iskolája van²⁹, ahol nemcsak az elemi és a középfokú ismeretekre oktatják a tanulókat, hanem poézisre és teológiára is.

Hogy mit tanulhatott Felvinczi a tordai iskolában, csak a 18. századi állapotok visszavetítéséből, illetőleg a korabeli iskolázás, elsősorban a kolozsvári unitárius kollégium tanterv és tanítási rendjéből következtethetjük ki.

A 17. században a latin nyelv ismerete nélkül sem egyházi, sem világi pályán nem boldogulhatott senki. Emellett bizonyos szónoki készség elsajátítását is megkövetelte mind a magyar közélet, mind a papi pálya. A verselésben való gyakorlat és jártasság hozzátartozott az iskolázott ember jegyeihez. Annak, hogy a tanulókat a latin nyelv ismerete mellett a latin vers-

²⁷ GÁL i. m. I. 78.

²⁸ Életrajzát Uzoni Fosztó adatai és színjátszói engedélykérésének felhasználásával többen felvázolták. (VÁLI N. BÉLA: Az első magyar színigazgató szabadalomlevele 1696-ból. Sz. 1887. 145 és kk. JAKAB ELEK: Kolozsvár tört. Bp. 1888. III. 56—58. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók. Bp. 1894. III. 360—62. FERENCZI ZOLTÁN: Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez. ItK. 1897. 73—85.), újabb adatok előkerülésével kiegészítették (SZABÓ T. ATTILA: Adatok Felvinczi György életéhez. ItK 1932. 422—23.). Részletes életrajza az RMKT új sorozatában kiadásra kerülő műveivel együtt fog megjelenni.

²⁹ VARGA DÉNES: A tordai unitárius gimnázium története. Torda 1907.

készítés szabályaira is megtanították, nagy hasznát vették az anyanyelvben való verselésben, amit akkor az élet szinte minden mozzanata megkívánt.

A latin nyelv és a verselési készség elméleti és gyakorlati elsajátítása az egész iskolai rendszeren párhuzamosan folyik. A tanulók füzetben gyűjtik a latin szólásokat, mondatokat. Ezeket könyv nélkül kell megtanulniok, felmondják őket, és belőlük szóközi fordulatokat gyártanak, verseket faragnak. Ezek mellett az utánzási gyakorlatok mellett, amelyeket Phaedrus, Ovidius, Cicero, Sallustius műveiből kiszedett szólásokkal végeznek, már a középfokú oktatás első éveiben is, de főleg a négy felső fokon (etimológia, syntaxis, poesis, rethorica) komoly írásbeli feladatokat kell a tanulóknak megoldaniok. Az etimológia és syntaxis gyakorlatok voltak a stílusok, stilionalek; a poesis és a rethorica fókán ezeket a gyakorlatokat exercitiumnak nevezték.

Egy 1689-ből, az abruzi unitárius scholából,³⁰ egy másik a 18. század első feléből Tordáról származó gyűjtemény³¹ nagyon sok stilionalét őrzött meg, amelyek világosan mutatják, milyen gyakorlatokat végezhetett Felvinczi is az iskolában. A nyelvtanulás mellett ezek a stilionalék az erkölcsi nevelést éppenúgy szolgálták, mint pl. a levélírás gyakorlatának elsajátítását. Se szeri, se száma a tanulóifjúsághoz intézett intelmeknek a szorgalmas munkára. Ókori, bibliai és mitológiai példák tömkelege sokszor színes olvasmánnyá teszi a fordítási feladatokat. Ezek a példák egyben megmagyarázzák, honnan merítették a versszerzők olyan tömegével műveltségük fitogtatásaként ható érdekes eseteik jó részét. A stilionalék valóságos példatárként szolgáltak nekik. Mitológiai hősök, az antik történelem alakjai, ókori görög, latin filozófusok és tudós nagyságok életmozzanatai, bölcs mondásai, a bibliából vagy klasszikus írók műveiből vett szemelvények, számtalan idézet: rendszertelennek tűnő, de a sokszori előfordulás, begyakorlás révén szilárd ismeretekhez juttatta a tanulókat, és ezekből az ismeretekből bőven merítettek költői gyakorlatuk során. Tales, Lycurgus, Aesopus Terentius éppenúgy sorra kerülnek, mint az Istent dicséző psalmista. A fősvénység, részegség undokságáról éppenúgy olvashatunk, mint az igaz barátságról vagy a jócselekedetekről. Tantalus, a tengerek szirénjei, Hercules, Constaninus római imperator, Nagy Sándor stb. éppenúgy tanítanak, mint bölcs Salamon vagy a próféták. Számos gyakorlat kezdődik így: „Igen helyesen mondja Terentius, Hogj . . .” „Jó példát adott a nehéz elméjűeknek Aesopus a Teknősbéka és a saskeselyű mesében . . .” „Igen helyesen rendeltetett volt az okáért az Athenas város beliektől . . .” „Lycurgus az ki az lacedaemonbelieknek törvényeket írt, egjebeket mondási között aszt mondja” „Azt mondja Cato . . .”, „Nagy Sándor mondta . . .”, „Azt mondja Seneca . . .”, „Akárki mondotta, igazán mondta . . .”, „Azt mondja a bölcs,” „Pithagoras kérdezettvén egykor . . .”, „Helyesen mondotta . . .”, „Igaz mondás ez . . .”, „Jupiterről fabulálták a régiek, hogy . . .” stb. stb.

A stílusokat a poézis és a retorika osztályaiban az exercitiumok váltották fel. Hetenként egyszer az iskolában kellett elkészíteni egy-két óra alatt a tanító jelenlétében a megadott tételről egy vagy féllevélnyi terjedelemben a gyakorlatot, szombat délután pedig az ún. septimale exercitiumot kellett benyújtani, melyet a tanítási órán kívül szerkesztettek meg, és a tanár gondosan átvizsgált és észrevételezett. A latin verselés tanulásában fokozatosság volt. A könnyebb versfajtáktól haladtak a nehezebbek felé. „Az utolsó és legnehezebb volt a chria.”³² Olyan hexameter szerkesztése egy gondolatról, melynek végső betűi valamilyen számot, nevet vagy klasszikus mondatot adtak. Néha középen és keresztbe olvasva mutatták ezt a kiemelt betűt. Mindezek a verselési gyakorlatok nagy hatással voltak a magyar nyelven való verselési készségének a kialakítására is.

A magyar nyelvű versek készítését a gyakorlati élet lépten-nyomon megkívánta. Az unitárius tanulók tömege a 17. században is — a kolozsvári kollégium szekundania rendjének

³⁰ Thoroczkai Zsigmond dk. 57b—89b.

³¹ Vegyes Kolligátum 117—130., 131—135., 159—178., 159—178. levelek.

³² GÁL i. m. II. 14.

nemesi származású tagjain kívül — nincstelen, legtöbbször paraszti sorból került ki. A tordai iskola tanulóinak ellátásában éppen Felvinczi idejében merültek fel nehézségek. Az iskolát segélyező, de elszegényedett eklézsia helyett 1665-ben az iskola fenntartását a vallásközösségnek kellett magára vállalnia.³³ A II. Rákóczi György utolsó éveitől Erdélyre köszöntő zürzávaros állapotok miatt egyre jobban a diákokra hárult az élelmükről, fenntartásukról való gondoskodás terhe. Mindennapi kenyerük egy részét verselési tudományuk kipróbálásáva teremtették elő.

Az alkalmi költés ebben a korban minden felekezet iskolájában általános. Fája legtöbbször inkább talán mégis az unitárius iskolákban virágzott ki. Számos kéziratot gyűjttemény maradt ránk³⁴, amely az unitárius alkalmi és deákköltészetnek gazdag tárházát nyújtja. Kétségtelen, hogy sok benne a lim-lom, de ha úgy tekintjük ezt a „költészetet”, hogy rajta csiszolta ki sok névtelenül maradt versszerzőnk és számos jó költőnk versírók érzését, megbecsülve kell bonckés alá venni kéziratot költészetünknek ezt a gazdag hajtását, annál is inkább, mert valamikor ez élő irodalmat jelentett, és nagy volt hagyományozó szerepe. Egy-egy köszöntő vers, lakodalmi ének, halotti búcsúztató stb. mondanivalója az alkalomtól annyira eleve meghatározott, hogy szerkezeti schémák alakultak ki. Kész fordulatok, azonos stíluslemek: kifejezések, díszítő jelzők, képek és hasonlatok jellemzik e verseket, mint a közösségi költészetet. Ezért találjuk meg a népköltészetben szinte a mai napig élő hagyományait.³⁵

Az unitárius alkalmi diákköltészet egyik legdúsabb hajtása volt a köszöntő versek csoportja. Az év nagyobb ünnepnapjain (újév, húsvét, pünkösd, karácsony) a coetus tagjai csoportokba oszolva házról-házra jártak, énekekkel, versekkel köszöntötték a híveiket. A papi személyek, tanítók és az előkelőbbek köszöntése latinul, a polgároké és a köznépe magyarul történt. Az ünnepi versek között maradtak ránk pársoros darabok a kisebb tanulók számára,³⁶ közepes terjedelműek, valószínűleg már nagyobb diákoktól a tekintélyesebb házak részére³⁷ és hosszú, mitológiai ékítványokkal cifrázott, emelkedett, kenetes hangú tudálékos ünnepi köszöntők³⁸, amelyekkel a nemesi vagy előkelőbb házak, a papok és mesterek hajlékát tisztelték meg. Nemcsak egyházi ünnepnapokon jelentek meg a deákok köszöntő verseikkel, hanem felkeresték a házakat egyéb örömnépeken is: névnap, születésnap, házassági évforduló, keresztelő stb. alkalmából.

Az iskolai oktatás vallásos szelleméből folyik ennek az alkalmi költészetnek nagyrészt vallásos jellege. De még az egyházi ünnepekhez fűződő köszöntőkbe is számtalanszor belopakodik a világi elem, a tréfa és deákos humor.³⁹ Még inkább jelentkezik ez a világi örömnépekre írt alkalmatosságokban. Szokás volt a diákokat meghívni a lakodalomba.⁴⁰ De megjelentek ott hívás nélkül is, és örvendező versekkel lepték meg a mulatozókat. Ha valahol szívesen fogadták a köszöntőmondót, ott a tarisznyából még más is előkerült. Sokszor maguk a diákok

³³ VARGA DÉNES i. m. 275.

³⁴ Legnevezetesebbek: Lepsény: Poesis Ludens 1700-ból, Bíró Mózes-ék. Dersi Biás-ék, Balás-kódex, Bathó-ék, Czombó-ék stb. E két utóbbiból több darab nyomtatásban is megjelent. KÓCZILÁNY LÁSZLÓ: Őszi harmat után, Bukarest é. n. (1957.).

³⁵ A magyar népzene tára II. Jeles napok. Bp. 1953.—KISS JÓZSEF: A „Dersi Biás”-ék Néprajzi Közlemények 1958.

³⁶ Bathó-ék. 34. 44. 69. sz. darabja.

³⁷ Bathó-ék. 32, 58, 80, 92. sz. darabja.

³⁸ Bathó-ék. 24., 39., 43. sz. darabja.

³⁹ Balás-k. 49/a., 51/a.: Versus natalisa pl. a tanulni nem szerető diákokat szólaltatja meg. Milyen jó lenne tanulás nélkül bölcsé lenni! Eddig még semmi hasznát sem vette tanulásának, de

„Bezzeg vettem hasznát kis versmondásomnak,
Mert azért markomban majd petákat nyomnak.”

Ugyanílyen jellegű a Bathó-ék. 31., 73. sz. darabja.

⁴⁰ BENCZÉDI GERGELY: Tordai unitárius papok. KM. 1888. 85.

ajánlották fel műsorukat a meghallgatásra.⁴¹ Így a szorosabb értelemben vett alkalmi énekanyag mellett kialakult egy diákos, világi repertórium, melynek sajátos és változatos képviselője van gyűjteményeinkben.

Állandó szokás volt ebben a korban, hogy a temetések alkalmával a diákok a gyászoló családnak búcsúztató verseket írtak. A temetésekre kivonult az egész diákság, ott énekel, meghallgatta a gyászbeszédeket, latinul és magyarul elhangzott búcsúztatókat.⁴² A kivonulást, éneklést és verselést a gyászoló család különböző, legtöbbször pénzbeli adományokkal díjazta.⁴³

Az iskolai alkalmi költészetnek ezek a műfajai természetesen éltek már a Felvinczi tanulóveit megelőző időkben, és áthagyományozódtak a következő évszázadra is. Közülük főleg a halotti búcsúztatók képezték e közhasznú irodalomnak legterebélyesebb ágát, belőlük sok nyomtatásban is megjelent. Felvinczinek chartákon kinyomtatott halotti versezetei nem maradtak ránk, de hogy voltak ilyen szerzeményei, Ajtai István ajánlóverséből tudjuk.⁴⁴

Midőn Felvinczi a tordai iskolából a kolozsvári kollégiumba került, az alkalmi költészetnek még szélesebb skálája tárult eléje. Nemcsak a korábbi iskolás gyakorlatot folytatta tovább, hanem újabb fajta irodalmi élményben is része volt: megismerkedett az iskolai színi előadással. Tógátus diákoskodása idejéről a fasciculusok az 1669. évről jegyezték fel színelőadást.⁴⁵ Ebben az évben, ápr. 16-án az igazgató Jézus szenvedéséről adatott elő egy tragédiát. A darabban majdnem minden deák szerepet kapott, bizonyára költők is. Talán már ekkor is divatban voltak az olyasféle vizsgaelőadások is, aminek pár év múlva, 1680-ban Jövedécsi András rector, majd ennek utódja, Kolozsvári Dimén Pál rendszeresített.⁴⁶ Ezek az előadások bizonyára nagy hatással voltak a későbbi „szín műiró”-ra.

A kollégium tógátusai részt vettek az iskola minden közös megnyilatkozásában. Kötelező volt számukra elsősorban az istentiszteleteken való aktív részvétel, de ott voltak a temetésen, salutációkon, cantiókon is. Az alatt az öt esztendő alatt, melyet Felvinczi a kolozsvári kollégiumban töltött, alaposan megismerkedhetett tehát az unitárius költői hagyományokkal, az iskolai alkalmi költészettel.

Hogy munkásságában ennek az iskolai verselésnek mégis aránylag kevés elemét találjuk meg, azért van, mert Felvinczi epikus költő, míg az alkalmi költészet legtöbb ága a lírai műfajok keretébe tartozik. Elveszett halotti versezeteiről fentebb már említést tettünk, *Comico-tragédiájával* kapcsolatosan még szólni fogunk az iskolai előadások hatásának bizonyítékairól. Az iskolai verselés nyomait mutatják, hogy a tréfás mozzanatokot tartalmazó alkalmi verseknek módjára, melyek a deáki élet nyomorúságait tükrözik egy-egy kesernyés észrevétel formájában, ő is belevisz nem egy szerzeményébe egyéni életének gondjait. A *Protonotaria dicséretében* pedig megszólal nála az iskola bírálata is. A deákköltészet termékeiben is, és nála is — bár ritkábban — megtaláljuk az időserű vonatkozásokat; a nemzet szomorú állapotára való utalásokat. Az itt-ott jelentkező durvább hang, túlságosan népies ízű szólás, a jelenleg ismeretlen *Természet próbájának* durva trágársága⁴⁷ vagy a *Tükör* asszonycsúfoló gorombasága — ha egyáltalán Felvinczi írta — a kollégiumok minden időkben szokásos szabadszájú verseire emlékeztetnek. Hogy voltak ilyenek, azt bizonyítja a kolozsvári kollégium fasciculusának értesítése, mely szerint eltiltják a hászontalan, trágár és szemérmetlen verseket, s csak az isten-

⁴¹ KÓCZIÁNY LÁSZLÓ: Őszi harmat után. Bevezetés 15.

⁴² ALSZEGHY ZSOLT: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. ITK. 1916.

⁴³ JAKAB ELEK: Adatok erdélyi írók névtárához a XVII—XVIII. században. MK. 1881. — BENCZÉDI GYÖRGY: Unitárius halottak és temetések. KM. 1886. és 1887.

⁴⁴ Ajtai ajánlóverse a Protonotária dicsérete előtt. ItK 1954 334—35.

⁴⁵ GÁL I. M. II. 178.

⁴⁶ KÓCZIÁNY LÁSZLÓ: Adalékok a XVII. századvégi erdélyi iskolai színjátszáshoz. NyltudK 1957. 139.

⁴⁷ FERENCZI I. M. (I. 28. sz. j.) 85.

tiszteleti és halotti éneket engedik meg.⁴⁸ Bár ez a rendelkezés csak 1689-ben látott napvilágot bizonyára nemcsak ennek az időszaknak kortünete volt.

Felvinczinek nemcsak tanulmányai alatt volt kapcsolata az iskolai verseléssel. Mint a legtöbb szegénysorsú diák, aki elvégezte a kollégium akadémiai tagozatának három évfolyamát, ő is iskolamesterré lett.⁴⁹ Mint torockói rector két iskolaéven át oktatja a felsőbb osztályok tanulóit, irányítja többek között az alumnusok kántálásait, sátoros ünnepeken való szereplését. Mikor pedig onnan visszatér a kolozsvári kollégiumba, és mint öregdiákot szeniorrá választják, az ő kötelessége, hogy a mendikánsoknak az utcákat kiossza, neki kell vezetnie, vagy legalábbis megszerveznie a menyegzőkön vagy a salutációkon való cantiót. Az iskolafőnökségből ugyan egy szerelmi kaland következtében hamarosan kicseppen⁵⁰ és nemsokára végleg szakít azzal a gondolattal, hogy az unitárius egyház szolgálatában élje le életét⁵¹, de mint író, az iskolában kapott indítást nem tudja többé levetkőzni.

*

Felvinczi írói pályáját⁵² az iskola és a 17. század utolsó harmadának meg a 18. századfordulónak erdélyi gazdasági, politikai, társadalmi és műveltségi állapota határozza meg. Az unitárius iskolai oktatás alakítja ki verselési készségét és azt a lelki alkatát, hogy egész életében „közhasznu” irodalmat művel, rendelésre versel, alkalmi szolgáltatásokkal elégíti ki kortársai igényét.

Ha kell, énekeskönyveket másol⁵³, mivel az unitáriusok ilyeneket kinyomtatni nem bírnak. Ha szükséges, bibliai históriát ír⁵⁴ antitrinitárius dogmatikus elemekkel. Az erdélyi tájak izét idéző, novellává színezett, szemléltető leírásokkal, párbeszédekkel tarkított történetét megtoldja a kolozsvári kollégium gyakorlati papi kiképzésének szellemében alkalmazott bibliamagyarazattal. Egészségügyi szabályokat,⁵⁵ orvosi könyvet⁵⁶ fordít és ír rendelésre, talán iskolai használatra. Prókátoroknak, cancellistáknak, íródeákoknak kedveskedik és udvarol, mivel fizetni nem tud, és szüksége van rájuk, vagy mert a prókátorok is megrendelik nála a mesterségük dicséretét.⁵⁷ Legnagyobb számmal mégis az iparos polgárság és kereskedők igényeit elégíti ki⁵⁸. Jó árut szolgáltat nyergeseknek, hegedűkészítőknek, kalmároknak, ötvösök-

⁴⁸ GÁL i. m. I. 146.

⁴⁹ BENCZÉDI GERGELY: A torockai iskola és tanítói. *KerMagv.* 1892. 205.

⁵⁰ UZONI FOSZTÓ Egyháztörténetének a budapesti EK-ban levő másolata II. 228.

⁵¹ Lehetséges, hogy nemcsak az egyház szolgálatából lépett ki, hanem még vallását is elhagyta. Erre következtethetünk abból, hogy Benkő József (*Transsilvania... Bécs 1778. II. 475.*) nem az unitáriusok, hanem a reformátusok közt tárgyalja, pedig külön fejezetet szentel a kor unitárius íróinak. Felvinczinek mindössze egyetlen művében csillan meg antitrinitárius vonás, az *Igen szép históriában*, első nagyobbblékzetű versében, melyet valószínűleg még ifjú korában írt. Egyéb szerzeményében nincs jele annak, hogy az unitáriusok közé tartozik.

⁵² Műveit STOLL BÉLA (*Felvinczi György versei. ItK. 1954. 334—37.*) vette számba. Megállapításaihoz csak néhány észrevételt fűzünk. Uzoni Fosztó (budapesti EK péld. II. 288.) szerint első munkája: *Historia Trojae Hungaricis versibus e Darete Phrigio edita*. Erről egyéb adataink nincsenek.

⁵³ Felvinczi-kódex, Kövendi-k, Kanyaró-k és valószínűleg a *Graduale Sacrum*.

⁵⁴ *Igen szép Historia*, avagy Pelda Az Jerusalemből Jerichóban menő Tolvajoktól meg-sebesített embernek állapotjáról. Lőcse 1689.

⁵⁵ Az Anglia Országban levő Salernitan Scholanak Jo Egessegről való Meg-tartásnak módgyaról írott könyve. Kolozsvár 1693.

⁵⁶ A négy complexioról írt munkájáról Ajtai tesz említést a Procuratória ajánló-versében. *Kiad. ItK 1954. 335. (9. vsz.)*

⁵⁷ A jeles Procuratoriának illendő dicsérete., Kolozsvár 1697. és Romai Császár Kegyelmes Urunk Es Koronas Kiralyunk eo Felsege Erdelyi Protonotariajának és Cancellariajának hűtes Notariussinak és Iro-Deakinak illendő Ditsireti. Kolozsvár 1699.

⁵⁸ Négy mesterségdicséretét említi Ajtai verse. Közülük a *Nyergesek dicsérete és a Hegedűsök dicsérete* ma lappang. Ránk maradt *Az Tisztes és Nemes Kalmároknak avagy Arus*

nek egyaránt. Mesterségszerepei annak a műfajnak hajtásai, melyet a század első felében Szentmártoni Bodo János tett kedvelté és népszerűvé. Egy-egy foglalkozás leírását adják, és hogy a mesterség méltósága mennél inkább nyilvánvalóvá váljék, a szerző teletűzdeli mindenféle ékítménnyel, bibliai és antik vonatkozással. Itt hasznosítja azt az ismeretanyagot, melyet többek között a stilionalek nyújtottak neki.

A kereskedők változatos életét, kalandos utazásait, a boltjaikban található posztó-, szövet-, gyolcs-, fűszerfélék, gyermekjátékok, háztartási és luxuscikkek tömkelegét ismerjük meg *A Kalmárok Dicséretéből*, melyet azok saját költségükön ki is nyomtattak⁵⁹. De nincs benne szó arról az ellenszenvről, amelynek ebben az időben éppen a görög kereskedők voltak tárgyai. Míg szerzőnk nekik ajánlja művét és őket magasztalja, addig a korszak más termékéből nagymérvű gyűlölet figyelhető meg irányukban, sokan Erdély romlását tulajdonítják nekik.⁶⁰

Még nagyobb művelődés-, nyelv- és művészettörténeti jelentősége van másik mesterségszerepének, *Az Ötvesek Vetélkedésének*.

A 17. században az ötvös még ezermester volt. Aranyolvasztó, finomító, tervező, rajzoló, kivitelező, szerszámkészítő, rézmetsző, drágakőcsiszoló, aranyozó, zománczó és még sok részletmunka elvégzője. De az a fiú, aki a vetélkedésben ötvösinasnak kíván elszegődni, előzőleg már végigpróbált egy csomó más mesterséget, 28 helyen inaskodott, hol hosszabb, hol rövidebb ideig. Pár hét után azonban mindegyiket otthagya. Legtöbbször azért, mert nehéz vagy kellemetlen (bűdös, piszkos) volt a munka, nem a mesterséget tanították, hanem aljamunkát bízta rá; máshol a legények részegeskedése nem tetszett neki, de volt olyan eset is, hogy azért hagyta ott mesterét, mert az megverte. Egy ötvös most feltárja előtte a foglalkozás minden titkát, megismerteti vele a számtalan szerszámot, munkaeljárást, nyersanyagot stb. Így bepillantást nyerünk a 17. és 18. századforduló munkaviszonyaiba, az inas és mesterlegény életének titkaiba, megismerkedünk a céhiparosok erkölcsével, szorgalmas munkájával. Hallunk a vagyonosodás könnyű módjáról, mikor a mesterlegény valamelyik özvegy mesternével köt házasságot, szó van keresetüket elívő legényekről, mesterekről is. A széleskörű ismeretekről tanúskodó munka erkölcsi nevelő hatásán kívül mint a mesterségszerepek műfajának legfejlettebb képviselője is értékes, ügyes szerkesztési fogással Felvinczi párbeszédesei történetét, és az élő beszéd lendülete eleve teszi még a leíró részeket is sokszor.

Milyen volt a 17. század utolsó harmadának gondolkodásmódja a férj és feleség viszonyáról, az asszonyok kötelességeiről, a gyermeknevelésről, a háztartás vezetéséről, vendéglátásról stb., erről tájékoztat bennünket *A Jó Gazda-asszonynak dicsérete*.⁶¹ Az a „jó asszony”, kinek kedvéért szerzőnk dicséretét versbe szedte, ugyanabból a polgári környezetből kerülhetett ki, mint Felvinczi egyéb rendelői, pl. Huszár Mihály aranyműves, ismételtén céhmester, aki a *Schola Salernitaneae* fordította le, és aki talán mint céhmester az *Ötvesek Vetélkedését* is íratta.

Mindezek a dicséretetek egy rutinos verselő alkotásai egy lényegében vele azonos műveltségi fokon álló iparospolgárság, írnokok, patvaristák számára, akik rendelkeznek a korban

Embereknek Illendő Dicséretei. Lőcse 1690. és *Az Ötves Mesterségről való Vetélkedés*. Lőcse 1716 Törölnünk kell azonban Felvinczi művei közül a *Céhmesterek dicsérete*. Az szűcsök 1708. júl. 9-én elkészült céhszabályzatának magyarra fordítását két strófás verssel fejezte be. E fölé „Encomium in Magistras Cehae” címet írt. Ezt JAKAB ELEK (Kolozsvar tört. III. 41.) fordította le magyarra „Céhmesterek dicsérete” címmel, de ilyen külön szerzeménye Felvinczinek nem volt.

⁵⁹ Ajtai Paraphrasisa szerint (uo. 3. vsz.)

⁶⁰ Comoedia Erdély siralmas állapotáról 1668. Kiad. Régi magyar vígjátékok. Bp. 1954. 91—102.

⁶¹ H. n. 1691. A *Jó Gazda-asszonynak dicsérete* c. munkájával kapcsolatba hozott 18. századi ponyvakiadásban ránk maradt *Tükörnek* Felvinczitől való származását egyelőre nem tudjuk kétségtelenül bizonyítani.

Erdélyben, Kolozsvárott megszerezhető közepes műveltséggel, de erudíciójuk és magasabb kultúrigényük nincs. E versek szerzője sok ismerettel bír, de érezzük, hogy hiányzik belőle az európai összehasonlítás lehetősége. Ezért verselményei provinciális színvonalon mozognak. Lényegében nem is az ő egyedi költészete ez, hanem a korszak kolozsvári magyar polgárságé, amelyet az adott politikai és történeti helyzetben egyre jobban megnyomorítanak sarccal, adóval, katonatartással, zaklatással és fosztogatással, mely az ellentétes érdekek közt folyó, szinte évenként, vagy még rövidebb időközökben végbe menő változások között már tájékozódni sem tud, csak azt tapasztalja, hogy mindig az ő hátán csattan az ostor, és az ő élete megy tönkre tőle idegen törekvések játékszereként. Ez a polgárság a város önkormányzatának megszűnése óta akciókat már nem vezet, politikai kiállást nem tanúsít, fél és bizalmatlan mindennel és mindenkivel szemben. Óvatos és gyanakvó, tudomásul veszi a legellentétebb fejleményeket, s mikor már nem tudja másból kifizetni a rárótt terhet, eladja feje alól a párnát, leveti testéről ruháját, s végső esetben ott hagyja üresen maradt házát, elbújdosik.⁶² De mester-ségét szereti; ezt nem vehetik el tőle, ennek dicséretét szívesen hallja.

Ezeknek a városi kisembereknek, céhmestereknek és céhpolgároknak, irnokoknak és kereskedőknek írja Felvinczi munkáit. De néha még ezeknek az igényét is felülmúlják vállalkozásai. Népszórakoztató tervét, színjátszói engedélyét nem tudja hasznosítani. Ennek oka nemcsak a kor politikai helyzete, hanem művelődési fejletlensége is. Hiába írja meg és hiába játszószák el — ha ugyan ez valóban megtörtént — szindarabját, a *Comico-tragoediát*, annak nincs hatása, „nem tudják mire való”.⁶³

Pedig ez a darabja is nagyrészt a korabeli színjátszás hagyományaira épült. Allegorikus, mitológikus dráma, amelyben éppenúgy megtalálható a prologus, a záró monológ, a nevelői célzat, a mindennapi élet mozzanatainak, a korvontatkozásoknak a bevitel, mint a kor számos iskoladramájában, vagy a darab egyik forrásában, a névtelen *Comico Tragédiában*, melyet a század végén a nagyszebeni diákok elő is adtak.⁶⁴ A fennkölt környezetbe éppúgy bebetör a hétköznapi beszéd és gondolkozásmód, mint az unitárius iskolai előadásokba, vizsgaversekbe⁶⁵. De hogy nem feltétlenül iskolai keretek közt mozgó előadásra gondolt Felvinczi, hanem egy világibb, iskolai és más egyéb kötöttségektől mentesebb színjátszás terve legeg-

⁶² Folyamodványa szerint ezt tette Felvinczi is.

⁶³ Ajtai Paraphrasisa. uo. (2. vsz.) Uzoni Fosztó (II. 288.) szerint második munkája a „*Divisio Regnorum Plutonis Iovis et Neptuni, vulgo Ördögök Historiaja*” címet viselte. Ez a *Comico-tragoedia* első változata lehetett. Azé a *Comico-tragoediát*, melynek 1693-as kiadása nem maradt ránk, de a címlap szerint már ekkor megjobbított alakban került nyomtatásra. Uzoni adata: „in 8vo” arra vall, hogy nyomtatásban is megjelent. A *Comico-tragoedia* nak csak egy későbbi, 1767-es kiadása ismeretes. De kétségtelen, hogy már nyomtatásban megjelent az előtt, hogy költőnk Bécsben megismerhette az akkor divatos zenekultúrát, a korszak kedvelt operaműfaját, többek közt Cesti, *Il pomo d'oro* ötfelvonásos darabját. Semmi képpen nem a bécsi előadás hatására dolgozta át a maga régebbi munkáját és teremtette meg így az első magyar operát (Vö. KASTNER JENŐ, *Az első magyar opera. Klebelsberg-emlék.* Bp. 1925. 418—26.). Különbön Cesti darabját már itthon is olvashatta, erre vall a köztük levő számos rokonvonal. De legalább ilyen mértékben hatott rá a névtelen *Comico Tragédia* is. Az 1767-es kiadásban a *Comico-tragoedia* után egy 66 strófás verset találunk. *A' Pcklról s annak lakosiról: Termeszetekről: is azon helynek alkalmatosságáról.* Mióta VÁLI BÉLA ezt a verset Felvinczinek tulajdonította (A legelső magyar színgazgató. Egyetértés. 1892. 309. sz.) ez a munka is ott szerepel művei között. Az ének azonban mind felépítés, mind verselés tekintetében jóval alatta maradt a *Comico-tragoedia* nak és Felvinczi egyéb műveinek. Lapos, 11 szótagos sorokban írt verselmény, semmi nyomát sem mutatja Felvinczi verselési könnyedségének, raffinált mesterkéltségének. Feltételezhető, hogy csak a kiadó fűzte hozzá a *Comico-tragoedia* hoz, mintegy annak tárgyai magyarázataként. A régebbi források közül senki sem tesz róla említést.

⁶⁴ DÖMÖTÖR TEKLA: A magyar Lázár-dráma nagyszebeni előadásához. PhK 1955. 410 és kk.

⁶⁵ KOCZIÁNY I. M. Nyitúdk 1957. 139—49.

hetett szeme előtt, az is igazolja, hogy számos rokonvonás található darabja és a korszak egyik népszerű külföldi operája között⁶⁶. A darab különlegessége a változatos versforma is azt bizonyítja, hogy semmiképpen nem olvasásra szánt alkotással, hanem előadásra készült daljátékkal állunk szemben. A darab sikertelensége azonban azt mutatja, hogy sem a kor polgársága, sem a fejedelmi udvar, sem az erdélyi nemesség nem igényelte az önálló, egyháztól és iskolától, feudális pártfogótól független színjátszást. A városi polgárság gazdasági és kulturális helyzete volt az oka, hogy Felvinczi vállalkozása egy hivatásos, magyarul játszó színtársulat megalakítására kudarcba fulladt. Színjátszás nálunk még több mint száz esztendeig csak az iskolában folyik.

Felvinczi valamennyi műve közül legnagyobb sikere a *Nyavalyák vetélkedésének* volt. Belekerült kéziratos gyűjteménybe,⁶⁷ a 18. század folyamán pedig hatszor nyomtatták⁶⁸ ki. Úgy látszik a számunkra már nehezen érthető korvonalkozások (királyválasztó országgyűlést tartanak a nyavalyák, ahol véget nem érő voxolások hangzanak el, öndicséretet, s végül azt választják királlyá, akiről a legkevesebbet tartották addig), a népies hangú előadás, a mindennapi élet nyelve, a sok humor tette kedvelté ezt a furcsa történetet. De belső értékeit, eszmei és művészi mondanivalóját tekintve ezzel a munkával is inkább csak szaporította, mint gazdagította a 17. század magyar irodalmát.

Munkásságának mennyiségileg nagyobb a súlya, mint minőségileg, s ha egyik-másik alkotásának hosszúra nyúló utóélete van is, irodalomtörténeti szempontból ezekben a későbbi időkben sem kamatoznak munkái. Művelődéstörténeti szempontból azonban értékelni kell működését. Ha nem volt is magas szintű ez a költészet, mégis egy társadalmi rétege volt. Olyan korszakban, amikor a háborús viszonyok, életbizonytalanság és megélhetési gondok, a véget nem érő sarcok, porciók, kvártély és sok más contributio egyáltalán nem kedvezett az írói tevékenységnek, Felvinczi lankadatlan szorgalommal írta verseit, és szolgálta a magyar nyelvűség ügyét. Olvasmányokat adott polgári és más iskolázott rétegeknek. Ha bennük kevés a kulturális és polgári igény, azért van, mert a korszak elesett polgárságának ízléséhez, műveltségéhez igazodik, az erdélyi élet akkori látókörét fejezi ki. Ebben az időben, a 17. század végén ez volt a közízlés, a mesterségedicséretet jelentették a költészetet, belőlük táplálkozott a kor olvasóközönsége. Végeredményben ezen az igénytelenségen bukott meg Tótfalusi törekvése, midőn Erdély elesettségének éveiben európai magasságból nézte kis hazájának szellemi életét, és gondolta el nagy céljainak megvalósítását.

Felvinczi összefoglalta és kifejezte a 17. század végének és a századfordulónak irodalmi igényeit Erdélyben, de éppen emiatt nem válhatott korának formálójává, történetének hajtóerejévé. Ahogy ennek a kornak polgársága sem, úgy Felvinczi sem látta tisztán Erdély tragédiáját. A nemzet sorsa komolyabban csak egy szerzeményében foglalkoztatja. Csak az *Echoban*⁶⁹ (1689) tör fel belőle a fájdalom hangja Erdélynek vesztén, a nemzet pusztuló sorsán. Magyarország végzete a török, sorsa a pusztulás. De ennek oka nála az Isten büntetése, s nem a kézzelfogható társadalmi bomlás, politikai vakság, a nép nyomorult helyzete iránti érzéketlenség és segíteni nem akarás, a császári csapatok garázdálkodása. Egyéb munkáiban csak itt-ott villan fel egy-egy utalás a közállapotokra vonatkozólag, vagy legalább is úgy érezzük, hogy ilyesféle szándék.⁷⁰

⁶⁶ KASTNER i. m. (I. 52. sz. j.) 421—423.

⁶⁷ Vadadi Hegedüs-ék. 79a—92a.

⁶⁸ 1714. 1753 (két kiadás is) 1796 és két évnélküli kiadás.

⁶⁹ *Echo futura novi anni 1690 praenuncians*. A székelykereszturi Dok. Könyvtár Analecta M. S. I. 225—32.

⁷⁰ A *Comico-tragoediát* felfoghatjuk Felvinczi lojalitásának bizonyításaként. Pluto, Proserpina, Aplesto hármasa Thököly, Zrínyi Ilona, Rákóczi Ferenc kapcsolatára emlékeztet, de lehet gondolnunk Apafi, Bornemissza Anna és az ifjú Apafira is. Jupiter udvara Lipót császár udvarát juttatja eszünkbe. A követségküldés, a követek viselkedése, pl. a Telekitől tartó

Megállapítható rokonszenve a szegények, a gyámoltalanok, „az együgyűek” irányában, de nem veszi észre és nem fejezi ki a tömegek vágyait, mikor pl. a Rákóczi mozgalom idején a népi és nemzeti érdek a fejedelem zászlói alá szólítja őket. A közösség ügyénél többet foglalkoztatják személyes bajai, gondjai. A háborús idők közepette is a békés polgári igényeket igyekszik kielégíteni. Az iparospolgárság és hivatalnokok apolitikus lantosa. De életének van egy szakasza a színjátszói engedély megnyerését követő években, amikor császárhű nyilatkozatai, a császári felség tisztelete egy katolikus és Habsburg érdekeket szolgáló fordítása megalkuvását, behódolását mutatja.⁷¹ A kuruc szabadságharc idején nem válik labanccá, de a mozgalom függetlenségi és társadalmi célkitűzései nem adnak tollat a kezébe. Vajon az átélt megpróbáltatások tették annyira óvatossá, hogy még lepolitikusabb énekéből sem tudjuk határozottan kiolvasni politikai állásfoglalását? (*Ritkán kellő hives szellő*)⁷²

Amint az író nem tartozik a kor haladó szellemei közé, alkotásai is eszmei és művészi tekintetben elmaradnak a korszak igazi irodalmi értékei: a kéziratos költészet lírai darabjai vagy az erdélyi emlékiratok mögött. Költészete mégis bizonyos mértékben előre mutató. Ahogyan Felvinczi életpályája elhajlott az egyházi szolgálattól, költészete is az egyházi gondolkodástól való távolodását mutatja. A vallásos elem hamar háttérbe szorul nála. Egyetlen vallásos témájú munkája van csupán. A biblia emléke felbukkan még a maga példaképekorával itt-ott, de költői működése az elvilágiasodás felé halad, s több művében egyáltalán semmiféle vallásosság nyomát sem találjuk. Errefelé mutat színjátszó vállalkozása, drámája is. A világi színjátszás és a világi dráma megteremtése terén tett kísérlete kétségtelenül a 17. század végének legérdekesebb torzója.

Mint színészetünk első név szerint ismert alakja furcsa, sokféleképpen értékelt jelenségként ezért került bele az irodalomtörténeti köztudatba. Egyéb alkotásai azonban alig keltettek figyelmet. Pedig munkássága a maga idejében népszerű volt. Csaknem valamennyi műve megjelent nyomtatásban,⁷³ egyik-másik belekerült kéziratos gyűjteményeinkbe,⁷⁴ némelyik pedig valóságos könyvsiker volt.⁷⁵

Méltó tehát, hogy a 17. század második felének ez a Gyöngyösi István mellett legtermékenyebb írója helyet kapjon a magyar költészet fejlődésrendjében.

urak sugdosása, a tanácsosok intrikája a király háta mögött stb., arra figyelmeztetnek, hogy paródiával állunk szemben. A szerző jól ismerte a diéták szereplőit, típusait. Erre vall pl. a *Nyavalyák vetelkedésében* a véget nem érő voxolás, öndicséret. A pereskedések, jogi fogások, a hatalmaskodás emlegetése a *Protonotária* és *Procuratoria dicséretében*, a *Ritkán kellő hives szellő* homályos szűrésai, valószínűleg utalások a közállapotokra.

⁷¹ Mausoleum. OSzK. kézirattár. Fol. Hung. 1074.

⁷² Nem valószínű Felvinczi szerzősége a Kanyarótól neki tulajdonított *Kolozsvár veszedelméről* szóló kuruc énekkel kapcsolatban (KANYARÓ: Felvinczi György kuruc énekei. EM 1908. 173.). Ugyanígy nem valószínű, hogy ő írta volna a Forgách Simont támadó kuruc verset (KLANICZAY TIBOR: Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról. I. OK. 1954. 352. 383—84.). A Rákóczihoz való ragaszkodás, a kuruc szabadságharcra való azonosulás ellentétben áll Felvinczi egyéb megnyilatkozásaiból ismert császárhű magatartásával, bár az ének verselése valóban emlékeztet az *Echo* című szerzeményére.

⁷³ Hozzább lélekzetű művei közül csak a *Mausoleum* és az *Echo* maradt kéziratban.

⁷⁴ Vö. 67. sz. jegyzetet. Ezen felül A *Jo Gazda-Aszszonynak dicséreti* a Szolga Mihály diáriumában (23a—32b.).

⁷⁵ Vö. a 68. sz. jegyzetet. A *Schola Salernitanea* négy kiadást ért meg (1693, 1694, 1770, 1776.) A *Természet próbája* kettőt, a *Comico-tragoedia* legalább hármat.

UN CHAPITRE DE L'HISTOIRE DE LA LITTÉRATURE BOURGEOISE DU XVII.
SIÈCLE (GYÖRGY FELVINCZI)

L'auteur de l'étude offre un aperçu du développement transylvanien du mouvement antitrinitaire (unitaire) jusqu'à la fin du XVII^e siècle. A partir du règne du prince István Báthori et surtout de György I Rákóczi, l'unitarisme commença à décliner ; après la chute de György Rákóczi, aussi les unitaires furent sujets de la ruine générale. Leur centre, Kolozsvár, fut — au milieu de la ruine des fortunes publiques et privées, ainsi que de la stagnation du commerce et de la production industrielle — privé de son organisation autonome bourgeoise, et incorporé dans le comitat dirigé par la noblesse. Dans les dernières années du principat de Apafi, les unitaires tombaient sous le poids de la ré catholicisation.

György Felvinczi exprime le monde et le niveau intellectuel de la bourgeoisie tombée dans la déconfiture, évincée du pouvoir politique et économique, ligotée au point de vue mental et dépourvue de toutes prétentions. Il voulait fournir des lectures de langue hongroise aux petites gens de la ville, aux maîtres et membres des corps de métiers, aux commerçants et aux copistes. Il se contentait de satisfaire aux exigences des bourgeois paisibles, ne se rendant pas compte — même pendant la guerre d'indépendance de Rákóczi — des aspirations des grandes masses populaires et ne les proclamant pas. Son genre le plus caractéristique était l'éloge de métier. — Ses ouvrages ont une importance en premier lieu au point de vue de l'histoire de la civilisation.